महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णेषु च" । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु पञ्चविधत्वमाह "पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकात्यन्तपातकानि" पूर्व्वपूर्व्वं गरीयः अत्र स्मृत्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्य्यायः । ननु नवस्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः "स्त्रीगोदृषलवैश्यक्षत्रियघातो शूद्रसङ्गभोजी कन्यादूष्यगारदाही दृषलीपतिः अग्न्युच्छेदी चेति पातकानि" नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः । "एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्य्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च" । याज्ञवल्क्यः "नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि न्यामेतान्यपि ध्रुवम्" । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः । "कृत्यल्युटोबहुलमिति" करणेऽनीयर् । तथा गौतमः "ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताश्च पातकसंयोजकाश्च तैश्चावृदं समाचरन्" । पातकसंयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः । बाढम् । सामान्यशक्तस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति स्त्रगादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा च्यवनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः" इति । तथा च पठन्ति । "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकमिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेष्वयस्य शक्तिः । पतनशब्दार्थमाह गौतमः "द्विजातिकर्म्मभ्योहानिः पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" । द्विजातिकर्म्म श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजपादिव्यतिरिक्तम् तेभ्योहानिरनधिकारः इति । द्विजातिग्रहणं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पातित्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं परलोके चासिद्धिः पापकर्म्मप्रतिबन्धादुपात्तसुकृतफलानिष्पत्तिः नरकं वा । स्मृतकादिव्याहत्यर्थमिदम्" ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा० वि० दर्शितं यथा "ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "नोदनालक्षणार्थोधर्म्मः" इत्यस्मिन् सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थोधर्म्म इति धर्म्मलक्षणं कुर्व्वता स्मृतकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थोऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाधनं तथाचोक्तं भाष्यकृता "कोऽर्थोयोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोयोऽनभ्युदयायेति" । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावद्वेदः तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्वं कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा । न च नित्यकर्म्मानाचरणस्य निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्याकस्मात्त्वम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चावगन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं यतेन यातयेदिति" श्रुतौ लिङ्द्वयश्रुतेरवगोरणयतयातनयोः साध्यसाधनफलभावोऽवगम्यते "हेतुहेतुमतोर्लिङिति" पा० लिङः करणादिति यथोक्तं शंयुधिकरणे, तथाऽऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्यानुष्ठानाद्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियमाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" । मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरात्मानोनराः रूपविपर्य्ययम्" । तथा विष्णुपुराणम् "नरकं कर्म्मणःपापादेवमाहुर्महर्षयः" । तथा यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नोगुरुतल्पगः । एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेषुत्तुपूर्व्वशः" । अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरापादीनां पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापाणादेः सति सम्बन्धे पतनसाधनत्वमवगम्यते "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति वत् । एवं "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्य्यान्वयाभावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शंयुवद्विषयविशेषणतया इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणाद्विवर्त्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणादेर्निवर्त्तेतेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तदभावस्तत्परीहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्रत्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारोनित्यनिषेधेषुपि । ननु "अहरहः सन्ध्योपासीत" इत्यादौ जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्त्यवगमात् जीवनवतोऽधिकारः । "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ निवृत्तिस्वभावनिरुद्धा प्रवृत्तिरधिकारिविशेषण तथाचोक्तं "मनसा तु प्र-